

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Boeken

Het theater van de hysterie

Bespreking van: Christopher Bollas (2000), *Hysteria*. Routledge, New York. ISBN 0-415-22033-5, 192 pagina's, prijs: £ 16,99

Frans Schalkwijk

Bollas, de schrijver van onder andere *The Shadow of the Object* (1987), *Being a Character* (1992) en *Cracking Up* (1995), is een productief man. Zijn nieuwste publicatie wordt gevormd door de bewerking van een serie colleges die hij in de jaren tachtig en negentig gaf. Bollas laat zich opnieuw kennen als een eigenzinnig theoreticus, die Freud, Lacan, Klein en de objectrelatietheorieën samenbrengt. Vergeefs zult u in dit boek zoeken naar Zetzels goede en slechte hysterica, de histrionische persoonlijkheid of DSM-IV-begrippen. Gebaseerd op het klassieke driftmodel, Freuds gevalbeschrijvingen van Kleine Hans of Dora en enkele lacaniaanse toevoegingen schetst Bollas een eigentijds beeld van de hysterie.

Aan hysterie liggen innerlijke conflicten ten grondslag over de driftmatige opwinding die een rol speelt in de interactie van kind en moeder. Het conflict betreft de seksuele verleiding door moeder, die nodig is om het kruispunt over te steken van de auto-erotische seksuele driften van het zelf naar de beleving van erotische driften in antwoord op de verleiding door de ander. Vader, in lacaniaanse zin de buitenstaander die de wet vertegenwoordigt, is de spelbreker in de seksuele illusie tussen moeder en kind. De hysterische conflictoplossing is te zien bij mannen en vrouwen, en zowel bij hetero- als bij homoseksuelen. Hoe de individueel verschillende oplossingen er ook uitzien, kenmerkend is in ieder geval de inwisseling van vleselijke, genitale seksualiteit voor spirituele seksualiteit. Liever er de hele nacht over praten dan 'het' doen, omdat werkelijke seksualiteit

de illusie van de onschuld verstoort. Hoe ontstaat de conflictoplossing van de hysterie?

In de hysterische symptomen is de gestoorde vroege moeder-kindinteractie te herkennen. Volgens Bollas is de moeder van een hysterisch persoon niet in staat de seksualiteit van haar kind te verdragen, hoewel ze wel van haar kind houdt. Het genitaal wordt in de verzorging verwaarloosd, de seksuele driften van het kind worden ontkend of onderdrukt, maar in ieder geval voelt het kind moeders afkeuring en ambivalentie daarover. Het centrale punt van hysterie is de ervaring van het zelf dat moeder haar liefde voor zijn of haar genitalia heeft teruggetrokken. Moeders liefde, die er wel degelijk is, wordt verschoven naar zijn of haar niet-erotische lichaamsdelen, aanraken, maken van geluidjes en woorden. Het kind gaat op zoek naar de specifieke, niet-seksuele objecten waar moeder wel naar verlangt, identificeert zich daarmee en presenteert zich zo aan moeder. Het echte, genitale zelf wordt vervangen door het veronderstelde, niet-genitale object van moeders verlangen. Vandaar dat overmatig zwijgen of praten, luisteren of niet-erotiserend aanraken zo'n belangrijk middel van contactname is in het leven van de hystericus of hysterica. Vandaar dat de coïtus voor de hystericus of hysterica slechts een mediërende ervaring is in de zoektocht naar de moeder die wordt gemist, waarbij de hysterische, auto-erotisch gerichte persoon de ander door geslachtsgemeenschap bindt.

De rol van de (lacaniaanse) vader is het kind uit de moederlijke orde te halen en te richten op de ruwe buitenwereld. Daarvoor is nodig dat moeder hem erkent als een derde partij waarnaar ze ook verlangt, en dat vader die rol opeist. Als dit niet gebeurt, zal het kind gebonden blijven in de symbolische wereld van moeder en als volwassene werkelijk succes afzweren. Bollas geeft als voorbeeld de volwassene die midden in een succesvol leven alles overboord gooit en

een 'nieuw' bestaan begint, bij voorkeur als kaasmaker, geitenhoedster of kunstenaar. In de ascetische hystericus of hysterica is de overmatige invloed van de doodsdrijf te herkennen. In een veelheid van vignetten en supervisieverslagen schetst Bollas vervolgens hoe het in de praktijk toegaat. De hysterische persoon toont zichzelf steeds in het theater van de zoektocht naar het verlangen van de ander. De kwaadaardige hysterica of hystericus richt zichzelf regressief ten gronde om zo de ander te bewegen tot onvoorwaardelijke zorg. De hysterische persoon wordt in de klinische vignetten op basis van de psychodynamiek onderscheiden van de patiënt met een narcistische of de schizoïde persoonlijkheidsstoornis. In een analyse valt de analyticus makkelijk ten prooi aan de eis tot onvoorwaardelijke zorg, zoals in de overmatige behoefte die de analyticus kan hebben altijd beschikbaar te zijn voor de patiënt. Hysterische analysanten kunnen verslaafd zijn aan de overdracht van de analyse, doordat het praten en de interactie het verlangen naar de symbolische, moederlijke wereld bevredigen in plaats van te worden ingezet voor zelfonderzoek. De opeenvolging van een therapie en twee analyses is voor de hystericus of hysterica dan ook niet uitzonderlijk. Het lijkt Bollas verstandig dat de analyticus de vaderlijke orde aanbrengt door soms jaren tevoren een einddatum te prikken voor een analyse, omdat de hysterische persoon pas dan in die realiteit wordt gedwongen. Uitgebreide seksuele, verleidende fantasieën kunnen worden verteld, waarbij de hysterische persoon bijna als een derde object het effect van zijn of haar verlangen naar de analyticus observeert. Dit standpunt van zichzelf als een derde persoon is altijd aanwezig bij de hysterische persoon en maakt een psychotherapie of analyse ook zo lastig. Wat te zeggen van dit boek, waarin een typisch psychoanalytische diagnostische categorie opnieuw wordt beschreven? Zelf ben ik altijd weer verbaasd als anno 2001 het klassieke driftmodel en zijn uitgesproken nadruk op seksualiteit nog zo wordt aangehangen. De manier waarop vanuit de volwassen kennis van genitale seksualiteit en de coïtus de belevingswereld van het driejarige kind wordt beschreven, doet mij meestal vol afgrijzen afhaken. Daarmee is

wat dit boek betreft de kous echter niet af. Bollas presteert het namelijk overtuigend een eigen synthese te maken van meerdere theoretische inzichten en de daadwerkelijke kliniek, en dat maakt *Hysteria* tot een fascinerend boek. Wellicht is voor theorievaste lacanianen, objectrelationelen en kleinianen zijn persoonlijke synthese bijna een vloeken in de kerk. Maar wie dagelijks patiënten ziet, zal in het boek een schat aan inzichten aantreffen om patiënten beter te begrijpen. In de theorievorming zijn goede aanknopingspunten te vinden voor verdere theoretische beschouwingen. Wat mij betreft is dit boek geslaagd en aanbevelenswaardig.

Dr. F.W. Schalkwijk is vrijgevestigd psychotherapeut/psychoanalyticus te Amsterdam.

Vier recensies

Henk Hillenaar

Bespreking van: Samuel M. Stein (red.) (1999), *Beyond Belief. Psychotherapy and Religion*. Karnac Books, Londen. ISBN 1-85575-186-0, 203 pagina's, prijs: £ 18,95

Beyond Belief is geschreven door een aantal auteurs van joodsen of christelijken huize, van wie de meesten zich agnost noemen. Ze houden zich bezig met verschillende vormen van psychotherapie, vooral met psychoanalyse. De samensteller noemt zich 'een religieus mens die niet in God gelooft', en de bijdragen aan het boek dragen titels als: *A good-enough God, In whose Image?* en *A former Jesuit and an agnostic Jew ... Één ding waarover zij het allen eens zijn*, is dat we niet kunnen blijven staan bij vroegere ietwat simplistische interpretaties van Freuds ideeën over geloof en illusie. Er valt heel wat meer te vertellen over God, godsdienst en spiritualiteit, en om daar mee bezig te zijn hoeft je niet te behoren tot een minder goed denkend deel van de bevolking.

De veranderingen in opvatting hierover binnen de psychoanalytische wereld hebben volgens deze auteurs te maken met de verschuivingen

die zijn opgetreden binnen de eigen analytische theorievorming. Het feit dat de nadruk, die vroeger bij de driftheorie lag, verlegd werd naar de objectrelatie heeft ertoe geleid dat aan dit object en de 'Jij-ervaring' erachter ook een horizon verbonden kan worden. Daarin kan die 'Jij' goddelijke dimensies krijgen en uitnodigen tot een aanroeping van de Eeuwige. Het is dan ook niet vreemd dat voor de meeste van deze auteurs Klein, Winnicott en Bion de grote inspiratiebronnen zijn. De vader-God van Freud krijgt in deze bundel vaak moederlijke trekken, en ook de theologie krijgt hierdoor andere perspectieven. Zo verneemt de opletten-de lezer en passant dat Melanie Kleins ervaringen met baby's een welkome aanvulling vormen op de uitspraken die de bijbel doet over de ingeboren slechtheid van de mens. En de niet altijd gemakkelijke theorieën van Bion – die een zeer religieus mens was – over K- en O-elementen verhelderen op hun manier de fricties die men in iedere geloofsgemeenschap terugvindt tussen enerzijds de zorg voor waarheid en institutie en anderzijds de hang naar spiritualiteit en eenheid.

Er worden in dit boek ook interessante dingen gezegd over meer uiterlijke religieuze zaken, zoals het katholieke celibaat of de joodse besnijdenis. In de meest opvallende bijdrage aan het boek, die van David Clark, lezen we zelfs dat deze auteur af en toe 'zweefervaringen' (de zogenaamde 'levitatie') heeft die, zo dachten we, uitsluitend voorkwamen bij mystieke schrijvers uit vorige eeuwen. Dat brengt hem er overigens niet toe om gelovig te worden. Hoofdzaak in de bundel zijn uiteraard niet deze uiterlijke verschijnselen maar de 'innerlijke realiteit' van de mens. Over de mechanismen en poëtische mogelijkheden daarvan is hier veel lezenswaardig te vinden. Religie heeft immers net als psychoanalyse bijna alles te maken met verlangen en verbeelding. Iedere auteur laat op zijn of haar wijze zien dat die twee het een en ander van elkaar kunnen leren, en niet in de laatste plaats op therapeutisch terrein.

Niet alle bijdragen zijn even interessant. Een van de indrukken die de lezer aan de bundel als geheel kan overhouden is wellicht dat de minder interessante bladzijden van het boek

geschreven zijn door de enkele auteurs die nadrukkelijk de behoefte hebben van hun geloof te getuigen. Het meest boeiend en misschien ook meest authentiek blijkt toch het soort geloof te zijn dat samengaat met een flinke dosis ongelooft.

Bespreking van: Jaap Bos (2001), *Een eeuw Freud. Met het oog op de geschiedenis*. Boom, Amsterdam. ISBN 90-5352-683-8, 200 pagina's, prijs: f 38,55/€ 17,50

In *Een eeuw Freud* zijn een aantal artikelen gebundeld die de schrijver de afgelopen jaren in verschillende Nederlandse tijdschriften – onder andere het *Tijdschrift voor Psychoanalyse* – gepubliceerd heeft. Het zijn zeer uiteenlopende onderwerpen die hij behandelt, bekend en minder bekend, theoretisch of meer verhalend, over personen of over ideeën, maar alle hebben iets of veel te maken met de figuur van Sigmund Freud. Deze wordt hier gepresenteerd als de in onze tijd 'op Jezus na bekendste figuur in het Westen en minstens even invloedrijk'. Er is in deze veelal prettig leesbare teksten veel wetenswaardigs te vinden voor freudianen en niet-freudianen. Het langst wordt stilgestaan bij omstreden figuren als Georg Groddeck en Lou Andreas-Salomé, bij de uitgegeven en onuitgegeven correspondentie van Freud en een aantal Freudbiografieën (waarom wordt de eerste, van Wittels, niet vermeld?), bij *Geheimnisse einer Seele*, de eerste film met de psychoanalyse als onderwerp, en bij het zesde Internationaal Psychoanalytisch Congres in Den Haag in 1920.

De bedoeling van de schrijver is om via dit caleidoscopische geheel rond het ontstaan van de huidige psychoanalytische praktijk te laten zien dat er naast de revolutionaire vernieuwingen die dankzij Freud plaatsvonden ook voortdurend sprake was van machtspolitiek. Hij noemt dit een 'tegendraadse visie' op de geschiedenis van de psychoanalyse. In zijn inleiding zegt hij een methode te hanteren, in de lijn van met name Franse auteurs als Bourdieu en Foucault, die 'discursief' genoemd wordt. Deze benadering houdt zich bezig met de taal en de retoriek van Freud en zijn – onder-

ling verdeelde – medestanders. Conclusies daarover luiden bijvoorbeeld dat er sprake was van ‘introjectie van de stem van Freud’, van ‘uitsluitingsmechanismen’ en van ‘institutionele afweermechanismen’. Kortom zaken die de lezer al wist of kon raden zonder kennis genomen te hebben van theorieën over een ‘sociaal-discursieve praktijk’. De jargonrijke eerste hoofdstukken scheppen dan ook verwachtingen die niet waargemaakt worden en doen in feite af aan de kwaliteit van de rest van het boek. De historische verslagen en commentaren zijn overtuigender dan hun wetenschappelijke onderbouwing. Maar voor de lezer die dit niet hindert of het op de koop toe neemt, blijft er genoeg over om aan *Een eeuw Freud* plezier te beleven.

Bespreking van: Allen Wheelis (1999), *The Listener. A Psychoanalyst Examens His Life*. Norton, New York. ISBN 0-393-04783-0, 256 pagina's, prijs: £ 19,95

De titel van *De Luisteraar*, een autobiografie, blijkt na lezing een – waarschijnlijk door de schrijver niet bedoelde – paradox in te houden. De lezer verwacht immers ook iets te vernemen over een aantal mensen naar wie de schrijver tijdens zijn leven ‘geluisterd’ heeft. Niets is echter minder waar. Buiten zijn beide ouders en af en toe een tweede echtgenote komen anderen er hier nauwelijks aan te pas: geen verdere familie, geen vrienden, geen interessante onbekenden, nauwelijks patiënten. De autobiografie is noodzakelijkerwijs een narcistisch genre, maar daarin zijn uiteraard veel gradaties mogelijk. Wheelis kiest bijna uitsluitend voor zichzelf en laat ons in dit boek alleen meelisteren naar zijn eigen vragen. Het zijn de vragen van iemand die z'n leven lang, en ook weer in deze bladzijden, enerzijds bezeten is geweest van vrouwen en seks, en die anderzijds zonder ophouden heeft nagedacht over de grote hoe-en-waaromvragen rond leven en dood. En met name vragen rond de dood zijn, nu hij de tachtig ruimschoots gepasseerd is, urgent geworden. Die brengen hem onder meer tot het inzicht dat datgene wat veel mensen ontkennen niet de dood is maar veeleer het feit dat, vóór

het zover is, het leven niets nieuws meer te bieden zal hebben.

De meeste inzichten van de schrijver betreffen echter het proces van luisteren en kennen zelf. Voor de freudiaan Wheelis is seksualiteit de bron van alle zingeving. Zij is de band die ons met de buitenwereld verbindt, zij maakt dat wij buiten onszelf treden en verbintenissen aangaan met die onbekende wereld. Als schrijver van talrijke boeken over zingeving twijfelt Wheelis er overigens steeds meer aan of die buitenwereld wel echt te begrijpen is. Aan vrouwen lukt dat misschien, herhaalt hij graag. Zij begrijpen, want zij zijn één met de wereld. Mannen daarentegen staan tegenover diezelfde wereld die ze tevergeefs trachten te begrijpen. Wheelis hanteert graag dit soort zwartwit-, en alles-of-nietstegenstellingen, die vaak in de man-vrouwtegenstelling hun oorsprong hebben. Het verlangen naar kennis zoals zich dat in het luisteren openbaart meent hij te moeten ontmaskeren als ‘een schaduwspel aan het oppervlak van de ervaring’. Echte kennis, en zeker echte zelfkennis, is in zijn ogen nauwelijks mogelijk. Authenticiteit, zo ervaart hij, slaat met ons op hol, en het resultaat is alleen dat we in ons eigen vuil, onze eigen slechtheid terecht komen.

Over veel zaken die men in een verhaal over het luisteren van een psychoanalyticus verwachten zou wordt hier gezwegen. Dat neemt niet weg dat dit boek toch van begin tot einde blijft boeien. Niet zozeer als voer voor psychologen, maar om de schrijfkunst die erin ten toon wordt gespreid en, vooral, vanwege het verhaal dat verteld wordt. Om de kleurrijke anekdoten en – toch – het verhaal van een leven, of beter: van de levens van kind, moeder en vader. De figuren van de zieke, tirannieke, jonggestorven vader en die van de moeder in wie de binding met haar kind steeds meer naar buiten breekt – de demente, honderdjarige vraagt haar zoon zelfs ten huwelijk – zijn een zeer goede roman waardig. En misschien ook wel de teleurgestelde echtgenote van de analyticus-schrijver, die zich vooral door hem ‘gebruikt’ voelt. Eigenlijk is *The Listener* minder de autobiografie van een psychoanalyticus dan de levensroman van een schrijver. In die laatste hoedanigheid is het boek aan te bevelen.

Bespreking van: Michael C. Finke en Carl Niekerk (red.) (2000), *One Hundred Years of Masochism. Literary Texts, Social and Cultural Contexts*. Rodopi, Amsterdam/Atlanta. ISBN 90-420-0657-9, viii + 215 pagina's, prijs: f 70,- / \$ 30,-

De ondertitel van het belangwekkende *One Hundred Years of Masochism* is niet helemaal juist, want het eerste artikel (van Kernberg) is een klinische beschouwing over de verschillende vormen waarin de therapeut met het verschijnsel masochisme te maken kan krijgen. Daarin zien we dat er sinds Krafft-Ebbing wel het een en ander veranderd is: van 'normaal' masochisme, waar ieder mens blijkbaar iets van heeft, komen we, via de 'depressieve' en de 'sado-masochistische' varianten, tot 'extreme vormen' van zelfopoffering en zelfverminking. Maar de bundel als geheel is niet klinisch bedoeld en wil laten zien dat, zoals menige ontwikkeling in het psychoanalytisch gedachtegoed, ook de veranderingen in het denken over masochisme veel te danken hebben aan met name literaire teksten. Daarnaast benadrukken de auteurs van deze artikelen (o.a. Tobin) menigmaal de toenemende belangstelling die emancipatiebewegingen van, met name, vrouwen, zwarten en homoseksuelen in de loop van de twintigste eeuw voor het verschijnsel masochisme getoond hebben. Een dergelijke samenhang is alleen begrijpelijk als we ons herinneren dat, in overeenstemming met een intuïtie van Freud, masochisme steeds meer herkend wordt als een zeer gecompliceerd machtsspel van de underdog met zijn of haar onderdrukkers. Het idee dat masochisme minder verwijst naar genot bij pijn dan naar plezier in controle over andermans macht is een van de rode draden die deze serie opstellen tot één geheel maken. In een masochistische 'scène' is degene die de underdog lijkt te zijn in feite de leider van het spel en dus de man of vrouw die eigenlijk de macht blijkt te hebben. Dit zou ook verklaren waarom masochisme vaak gezien is als deel uitmakend van het Russische of joods-Russische levensgevoel, hoewel, om het tableau nog algemener te maken, ook het masochisme dat inherent is aan veel christelijk ascetisme herhaaldelijk voor het voetlicht komt. Deze bundel bevat veel informatie uit veel ver-

schillende gezichtshoeken. Niet alleen wordt aandacht geschonken aan bovengenoemd machtsspel, ook wordt stilgestaan bij het theatrale dat veel masochistisch gedrag aankleeft. Zoals bij alle als pervers bekendstaande verschijnselen, komt dit theatrale aspect tot uitdrukking in vaste, steeds herhaalde scenario's, die – en dit wordt nogal eens vergeten – ook een komische of humoristische inslag kunnen hebben. Masochistische gedragspatronen – het woord zegt het al – illustreren op hun wijze een gegeven dat geldt voor veel menselijk gedrag, namelijk, dat de – steeds herhaalbare – vorm hier belangrijker is dan de toevallige inhoud die bij een bepaald gedrag tevoorschijn komt. De belangwekkendste dingen die er de laatste decennia gezegd zijn over masochisme, komen waarschijnlijk van de enkele jaren geleden overleden Franse filosoof Gilles Deleuze. Zijn naam keert dan ook herhaaldelijk terug in deze bundel (o.a. bij Taylor). Deleuze is degene die duidelijk gemaakt heeft dat sadisme en masochisme, die men geneigd is te zien als twee kanten van dezelfde medaille, in veel gevallen een totaal andere oorsprong hebben. Hij benadrukt het 'dialogische' en 'contractuele' karakter van masochistisch gedrag, terwijl de sadistische agressie veelal een zaak is van één persoon of van een monolithische institutie. Hij is het ook die voortdurend weer laat zien hoe in sport, kunst en cultuur masochistische structuren vaak een centrale rol spelen. Wat Deleuze, en sommige auteurs van deze bundel in zijn kielzog, geneigd zijn te vergeten in hun veelal positief gekleurde benadering van dit fenomeen is dat achter het masochistische spel – in welke context dan ook – altijd minder positieve zaken schuilgaan. De masochist maakt van de nood een deugd, en naar die nood – pijnlijke ervaringen in de vroegste jeugd, veelal een verstoorde relatie tot de moeder – wordt maar zelden expliciet verwezen in deze bundel. Deze pathologische achtergrond wordt impliciet wél duidelijk in het werk van de vele schrijvers die hier ofwel en passant genoemd worden, zoals Flaubert, Baudelaire en Otway, of aan wie een geheel artikel gewijd wordt. Onder deze laatste vinden we uiteraard Sacher-Masoch, maar ook Goethe, wiens Werther met zijn dood 'in voller Wohllust' half Europa leer-

de dat pijn lust kan schenken (Dollinger). Goethes gehele werk zou overigens gezien kunnen worden als een poging om vrij te komen van het christelijk masochisme van zijn opvoeding. Artikelen zijn er ook over Toergens (Finke), en over Tolstoj. De laatste ging zelfs zo ver dat hij in zijn latere jaren seksuele abstinentie als het hoogste ideaal predikte (Rancour-Laferrière). In de bijdrage over Multatuli (Niekerk) wordt duidelijk dat masochisme een sleutel vormt, wil men de gecompliceerde, gepijnigde manier waarop deze schrijver en politicus met macht omging wat

beter begrijpen. Bij de cineast Fassbinder (Mennel) zijn de scenario's niet alleen sociaal maar ook seksueel bij voorkeur masochistisch gekleurd. Dit laatste artikel van de serie handelt evenals het eerste, klinische artikel helaas te veel jargon. De onhelderheid die daar het gevolg van is vinden we gelukkig niet terug in de rest van de bundel, die als geheel prettig leesbaar en zeer informatief en boeiend is.

Prof. dr. H.J. Hillenaar is emeritus hoogleraar Franse cultuur- en letterkunde.